

Balassa Iván nyelvészeti munkássága

Száz éve született Balassa Iván

Balassa Iván (Báránd, 1917. október 5. – 2002. november 1.) munkásságában mindvégig összefonódott a néprajz- és a nyelvtudomány. Sőt pályájának kezdetén még úgy látszott, hogy inkább lesz nyelvész, mint néprajzkutató. A debreceni tudományegyetemen magyar-német szakon végzett (1940), magyar–finnugor szakon doktorált. A kor legkiválóbb nyelvészeinek gyakornoka volt. 1938-tól az iskolateremtő nyelvjáráskutató, Csűry Bálint igen termékeny közegében (Csűry-iskola). 1940-tól pedig Kolozsvárra kerülve az ugyancsak iskolateremtő erdélyi nyelvész, Szabó T. Attila gyakornoka lett. Kolozsvár után Sepsiszentgyörgyön lett muzeológus, ekkor fordult érdeklődése egyre jobban a néprajz felé, de a nyelv, nyelvészet iránti kötődése mindvégig töretlenül megmaradt.

Vannak kimondottan nyelvészeti jellegű munkái, amelyek a 20. század első felére jellemző hagyományos, nyelvtörténeti-nyelvjárástani vértettségű, művelődéstörténeti vonatkozásokat is figyelembe vevő magyar nyelvtudományi kutatásokba illeszkednek. Ezeken túl azonban szinte mindegyik munkájában felbukkannak nyelvi-nyelvészeti szempontok: szavak, szólások eredete, használata, terminológiai kérdések, összevető nyelvészeti vizsgálódások, nevek etimológiája, művelődéstörténeti (beleértve: néprajzi) vonatkozások. És vannak kimondottan elméleti jellegű írásai is a szókincs, azon belül például a földrajzi nevek sokoldalú vizsgálatáról – leginkább az úgynevezett Wörter und Sachen-kutatások szellemében, melynek hatása alatt állt, és egyben kritikus, megújító alakja is volt. Nyelvészeti jellegű írásait közölte a Magyar Nyelv, a nyelvtudomány vezető folyóirata; s az is jellemző, hogy az Új magyar tájszótár 1. kötetében közölt lektorok között ott van Balassa Iván is (Kázmér Miklós, Kiss Lajos, Szathmári István között). Balassa Iván néprajzi-nyelvészeti összehangoltságú munkásságát a társtudományok együttműködésében létrejövő komplex kutatásnak nevezhetjük.

Első megjelent munkái tehát szinte kizárólag nyelvészetiek. A legelső névtani jellegű: Szerep helynevei (Balassa Iván szülőfaluja melletti község helynévanyaga) a Csűry Bálint szerkesztette Magyar Néprajz című folyóirat I. évfolyamában jelent meg 1939-ben. Még Debrecenben kapta feladatul a Csűry Bálint által kidolgozott cívis szótár egyik témáját, a földművelést és a cívis társalgási nyelv szókincsének bemutatását – ez a munka 1940-ben meg is jelent: A debreceni cívis földművelésének munkamenete és műszókincse. Sajnos a szótár munkálatai Csűry halála, majd pedig a háború után megszakadtak, és csak az 1980-as években éledtek újra Kálnási Árpád szervezésében. A munkát segítette Balassa Iván ifjúkori nyelvészbarátja, Bakó Elemér (ugyancsak bihari – hencidai származású –, Csűry gyakornoka, majd tanársegédje, később az USA-ba emigrált nyelvész) néprajzi alapítványa, amelynek létrehozását (emlékeim szerint) Balassa Iván segítette, hiszen az 1980-as években alapítványt létrehozni nem volt egyszerű Magyarországon. Emlékszem, akkoriban Balassa Iván sokszor emlegette, hogy be kell fejezni a szótárt. Ha Balassa Iván életében elkészült volna, keretbe foglalta volna munkásságát. Kálnási Árpád Debreceni cívis szótára 2005-ben jelent meg Debrecenben, sajnos Balassa Iván már nem vehette kézbe. A szótár előszavában olvasható, hogy Csűry egykori tanítványai, Imre Samu, Balassa Iván, Bakó Elemér előadásaikban, magánbeszélgetésekben többször felrötták a tanszéknek a szótár hiányát. Szerencsére Kálnási Árpád végül is több évtizedes munkával tető alá hozta a munkát.

Balassa Iván nyelvészeti munkássága elsősorban a szótan, lexikológia, névtan, etimológia, valamint a tárgyak (dolgok) és megnevezések kapcsán főként a néprajzi tárgy történetre vonatkozik, de vannak folklorisztikai vonatkozásai is (temetők néprajza, munkaszervezet), valamint vannak kizárólag nyelvészeti munkái is.

Balassa Iván több elméleti munkában foglalkozik nyelvtudomány és néprajztudomány kapcsolatával. Tanárai és tanulmányai kapcsán nagy hatással volt rá a 20. század eleji Wörter und Sachen (Szavak és dolgok) nyelvészeti kiindulása, pozitívista kutatási irányzat, amely Magyarországon főleg az 1930-as évektől jelentkezett. Korábbi hasonló jellegű törekvések megfigyelhetők Herman Ottó, Munkácsi Bernát és Jankó János munkásságában (rájuk rendszeresen hivatkozik Balassa Iván). Olyan kutatások és tanulmányok tartoznak a Wörter und Sachen körébe, amelyek a szavakat a tárgyakkal jelenségekkel szorosán igyekezett összekapcsolni. Az irányzat hiányosságai mind nyelvészeti, mind néprajzi oldalról kiütköztek. Módszertani hiba egy mai tárgyhoz (jelenséghez) kritika nélkül kapcsolni egy nyelvtörténeti adatot. (Pl. a mai kenyér mint tárgy nem egyezik meg az egykori kenyérral, holott a szó ugyanaz.) Tárgy és elnevezése ugyanis fejlődhet együtt, de el is válhat egymástól – erre Balassa Iván többször is felhívja a figyelmet. Balassa Iván (1971: 327) az eke indoeurópai nyelvekben való elnevezéseit, európai elterjedtségét megvizsgálva a következőket fogalmazza meg eszköz és a vele kapcsolatos elnevezés vonatkozásában: ha az eszköz megváltozik, akkor is megmarad az eredeti kifejezés; az eszköz elnevezésének változása legtöbbször nem akkor következik be, amikor a vele végzett munka megváltozik, hanem ha külső formájában áll be valamilyen jelentős változás.

Balassa Iván (1971: 330–1) fontosnak tartja a szókincs vizsgálatát a néprajztudomány számára, de óvatosságra int: „a magyar néprajztudomány történeti stúdiummá válásában a szókincs tanulmányozása rendkívül fontos szerepet játszhat. Ez a szerep azonban nem a pozitívista adatfelhalmozásban merül ki, nem az időt figyelembe nem vevő összekapcsolásban kell, hogy gyökerezzen, hanem mindkét tudományszak részéről a történeti mélységű kutatáson kell alapulnia.” És azonnal kijelöli a folytatást: „...a szókincs és az anyagi kultúra összefüggésében bizonyos törvényszerűségek máris feltűnnek, ezeket azonban még további és még mélyebb kutatásnak kell részleteznie és alátámasztania. Ezen az úton lehet a néprajztudománynak a szókincs, a terminológia egyik forrása a nyelvtudomány egyik elsőrendű segítőtársa.”

A Wörter und Sachen többször visszatér Balassa Iván gondolatmenetében, így például az Új magyar tájszótár és a néprajzkutatás kapcsán is. Itt pontosítja leginkább az ezzel kapcsolatos megállapításait: „A tárgyak, fogalmak(,) jelenségek és az őket jelölő elnevezések, szavak minden nyelvre jellemzőek, de változások nem azonos módon és ütemben történik. Mindezt már a múlt században észrevették a nyelvészek és a néprajz kutatói egyaránt. A Wörter und Sachen elmélet már ezzel a névvel csaknem egy évszázadra tekint vissza, de a megfelelő magyar fordítását mind ez ideig nem sikerült megtalálni. Talán nevezhetnénk szó és tárgy, szavak és tárgyak kapcsolatának, vagy illethetnénk *tárgyak és elnevezésük* kifejezéssel. Az összekapcsolt kettős vizsgálattal a tárgyak származását, történetét, kapcsolatait biztosabban meg lehet találni, ugyanakkor a tárgyhoz kötvé a jelentés annak etimológiáját lehet megbízhatóan megállapítani. Éppen ezért mindkét tudományág kutatói közül sokan és eredménnyel alkalmazzák ezt a módszert” (Balassa 1997: 166).

Egy klasszikus példa szerint a német Wand (fal) szót korábban a rokon nyelvekből igyekeztek eredeztetni, de Meringer Rudolf 1896-ban a korabeli német nyelvjárások alapján kimutatta, hogy a Wand a winden ige származéka, és eredetileg vesszőből font falépitményt jelent. „Vajon melyik etimológus jutott volna csupán hangtani oldalról és utólagos ’jelentéstani’ alapokról kiindulva mégcsak sejtelmére is annak, hogy a német Wand (fal) és a svéd nyelvjárások vannak (borsószár) szavak egymásnak ilyen közeli rokonai...” – idézi Balassa (1997: 166–7). Meringer tömören így fogalmazta meg nézetét: „Ohne Sachwissenschaft keine Sprachwissenschaft mehr” (Tárgyi tudomány nélkül nincs többé nyelvtudomány) – idézi Gunda Béla (1982: 606). A magyar nyelvészekre, néprajzosokra, Csúry Bálintra és Balassa Ivánra is ható irányzatot pedig így jellemzi: „a szavak jelentésfejlődésének és eredetének kutatásánál a néprajz – a tárgyak, jelenségek, intézmények, szokások vizsgálatánál pedig a nyelvész (elsősorban a szótörténet, etimológia) eredményeit figyelembe kell venni” (Gunda 1982: 606). 1909-ben Heidelbergben indult a Wörter und Sachen folyóirata. A magyar néprajztudományban a szavak és tárgyak kölcsönös kutatásának elvét Jankó János a halászat, Bátky Zsigmond az építkezés eredetmagyarázatánál alkalmazta, később Balassa Iván ért el a módszerrel tanulságos eredményeket (A magyar kukorica). A Wörter und Sachennek tehát voltak előzményei a magyar nyelvtudományban, de fontos lökést adott a német irányzat. Balassa Iván a Csúry-iskola közvetlen előzményének tartja Gombocz Zoltán egyik 1908-as előadását a Magyar Nyelvtudományi Társaságban, ahol Gombocz a nyelvjárás teljes leírása mellett különös figyelmet fordított a jelen-

tésekre, sőt esetleg a leírás helyett rajzok készítésére. A nyelvtudományban Mészöly Gedeon, Szabó T. Attila, Hadrovics László és Benkő Loránd, a néprajztudományban Bátky Zsigmond, Györffy Istvánt Viski Károly nevét említi, majd pedig a Csúry-iskolát, amelynek saját maga is „neveltje”, követője, továbbvivője. A Wörter und Sachenből eredő szemlélet vezet el az Új magyar tájszótárhoz (Balassa 1997: 169). Ez a néprajzkutató számára ekképp lehet hasznos – személyes példával érzékelteti ezt Balassa Iván (1997: 170): „Az ÚMTSz. elsősorban tudományos forrás, de gyakorlati célokra is jól lehet használni. Magam, ha eszközzel, jelenséggel foglalkozom, akkor annak elnevezéseit gyűjtöm össze az adott hét évtizedből az ÚMTSz. segítségével, a megadott forrásokkal együtt. Ezeket az adott helyen kikeresem és rendszerint nagyon sok néprajzi adatot találok, amihez másképpen aligha tudtam volna hozzájutni. Ez különösen vonatkozik a kéziratok forrásokra.” Végül így összegez, ismét szóba hozva munkásságának vezérfonalát: „A tárgyak és elnevezésük együttes kutatása ma is élő irányzat a nyelvtudományban és a néprajzban egyaránt és ehhez rendkívüli széleskörű és sokrétű segítséget tud nyújtani az ÚMTSz....”.

Balassa Iván több további nagyobb előadásban és tanulmányában foglalja össze elméleti igényt a néprajz- és a nyelvtudomány kapcsolatából származó eredményeket. Ilyen tanulmánya például: Mivel járulhat hozzá a néprajztudomány a honfoglaló magyarság életmódjának kutatásához (a Magyar Néprajzi Társaság vitatülése, 1974. május 22.), illetve: A néprajztudomány és földrajznev-kutatás újabb eredményei (1978).

IRODALOM

- Balassa Iván 1971. A szókincs és az anyagi kultúra kutatása. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Népi Kultúra–Népi Társadalom*. V–VI. Akadémiai, Budapest, 323–30.
- Balassa Iván 1974. Mivel járulhat hozzá a néprajztudomány a honfoglaló magyarság életmódjának kutatásához? *Ethnographia*, LXXXV. 55–604.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajznev-kutatás újabb eredményei. *Az MTA I. Osztály Közleményei*, 30. 175–81.
- Balassa Iván 1997. Az Új Magyar Tájszótár és a néprajzkutatás. Szerzők: Villó Ildikó és munkatársai. *Emlékkönyv B. Lőrinczy Éva hetvenedik születésnapjára*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 166–70.
- Gunda Béla 1982. Wörter und Sachen. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon* 5. Akadémiai, Budapest, 606.

Balázs Géza